

О. Приходнюк

ПІВНІЧНО-ЗАХІДНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я У СКЛАДІ ДУНАЙСЬКОЇ БОЛГАРІЇ

Утвердившись на Балканах, болгари лише кілька десятиліть продовжували кочувати на Нижньодунайських землях. Адже невеликі рівнини Балкан не сприяли розвитку кочового господарства. До того ж присутність там слов'ян сприяла швидкому осіданню болгар. Незважаючи на те, що в союзі між болгарами і слов'янами панівне становище посідала знать перших на чолі з верховним ханом, це суттєво не вплинуло на характер суспільних відносин у цьому регіоні. Навпаки, кочовики швидко асимілювалися, сприймаючи устрій та культуру слов'ян, в яких склалися ранньофеодальні відносини. У зв'язку з цим М. Грушевський писав, що, об'єднавшись з останнім, виникла болгарська за назвою, але слов'янська в дійсності державність, у якій ця орда за кілька поколінь зовсім губиться в масі осілих слов'ян¹. У Плісці досліджено кілька стаціонарних юртоподібних жител, які засвідчують, що на початку VIII ст. болгарська знать уже перейшла до осілості². До початку VIII ст. відноситься й спорудження перших укралень Пліски. Від них збереглися дві паралельні траншеї, які заповнені землею і камінням. Р. Рашев вважає, що в них було вставлено дерев'яні стовпи, які утворювали панцир для земляного забутування стіни³.

Є підстави вважати, що у нових військово-політичних умовах болгари швидко оволоділи будівельними навичками при спорудженні й інших фортифікацій. Мова йде про довгі Траянові вали. Складається враження, що їх споруджено в місцях, які були легкодоступними для проникнення ворога у межі Першого Болгарського царства. Три лінії валів, споруджені перпендикулярно до Дунаю, є на північ від Софії. В районах Варни та Бургаса збереглося два насипи, збудовані майже перпендикулярно до чорноморського узбережжя. Два вали довжиною 300 км і 120 км тягнуться майже паралельно Дунаю, на його лівобережній стороні, від Бухареста й р. Олту та вище за течією Дунаю. У Добруджі, між вигином нижньої течії Дунаю і Чорним морем, є три паралельні лінії валів довжиною 40–60 км. Два з них були земляними, а третій – кам'яним з 24 фортецями. На території румунської Молдови, між Прутом та Серетом, є два вали. Один з них завдовжки 85 км простягається з північного заходу на південний схід, а другий, дугоподібний, довжиною 24 км, розташований біля Галаца. Переважна більшість цих валів, з зовнішнього боку від Болгарії, мають рови. Виходячи з цього, Р. Рашев схильний вважати, що їх було споруджено у VII–X ст. для захисту Давньоболгарської держави від зовнішніх зазіхань⁴. На підтвердження своєї думки він наводить й археологічні дані. Так, в одному з валів, що розкопувався поблизу Варни, як будівельний

матеріал було використано рештки кам'яних споруд античного часу. При дослідженні другого валу біля Бургаса знайдено кераміку Першого Болгарського царства. Два вали на лівобережжі Дунаю, на р. Олт, перетинають римський лімес II–III ст.⁵ Під час розкопок великого земляного валу у Добруджі виявлено уламки гончарної кераміки IX–X ст.⁶ а малий вал перетинав гробницю античного некрополя IV ст.⁷ В кам'яному валу виявлено уламки кераміки IX–X ст., а як будівельний матеріал використовувалися ранньовізантійські капітелі V–VI ст.⁸

Межі новоутвореної Болгарської держави, мабуть, не були сталими і могли мінятися залежно від конкретної військово-політичної ситуації, яка складалася на Балканах та у прилеглих до них регіонах. Зокрема нестабільною була ситуація в Буджацькому степу – території між Дністром на сході й Прутом на заході, узбережжям Чорного моря і низинами Дунаю на півдні та межею лісостепу на півночі. Вважається, що після відходу звідти (з землі Огль) тридцятитисячної орди Аспаруха у Північно-Західному Причорномор'ї залишилася досить значна кількість кочовиків – болгар. Вони були під юрисдикцією центральної влади Першого Болгарського царства, становлячи східний форпост на підступах до балканської Болгарії.

Частина болгарських істориків, виходячи не стільки з наукових, скільки з патріотичних міркувань, схильні зараховувати до теренів Першого Болгарського царства не лише степи Буджака, а й частину низини Дніпра⁹. Найбільш сконцентровано такий погляд знайшов прояв у працях П. Коледарова, який висловив думку про те, що в ті часи кордони цього царства були розмитими. У причорноморських степах східний регіон Болгарії сягав від Дністра до Дніпра, простори якого були заселені кочовиками – болгарами, яких лише в X ст. замінили союзні їм печеніги¹⁰.

Таке визначення східного кордону ранньосередньовічної Болгарії заперечив Г. Г. Литаврін, визначаючи цей рубіж по Дністру¹¹. Лише у X ст. під тиском слов'ян він перемістився до низини Дунаю. Про це йдеться в Константина Багрянородного, який писав, що Аспрон (Білгород-Дністровська фортеця – *О.П.*) розташований на лимані “по цей бік ріки Дністра, у краї, зверненому до Булгарії”¹². Виходячи з цього, А. Т. Сміленко зауважила, що оскільки в X ст. Аспрон не був болгарською фортецею, то й східний кордон цієї країни для тих часів не можна визначати за течією Дністра¹³. Дійсно, тоді він був у низині Дунаю. Константин Багрянородний, описуючи торговельний шлях русів з Києва в Константинополь, зазначає, що вони “приходять до Селіни, так званого відгалуження (рукава) ріки Дунаю... Від Селіни вони нікого вже не бояться (печенігів) і, вступивши на Болгарську землю, входять у гирло Дунаю”¹⁴.

Проте в більш ранній час степи Північно-Західного Причорномор'я аж до пониззя Дністра входили до складу Дунайської Болгарії. Підтверджують таку думку й Траянові вали, які відомі у Дністровсько-Прутському межиріччі. Верхній вал, завдовжки 138 км тягнеться від с.Кицкань на Дністрі, що на південь від Бендер, до Прута біля Леова. Місцями він має відгалуження на кілька десятків кілометрів. Один з валів простягнувся вздовж Дністровського лиману. Нижній вал довжиною 124 км – між Прутом та озером Сасик¹⁵. Існують дані, які дозволяють стверджувати, що їх будівництво, принаймні на окремих ділянках, здійснювалося після приходу Аспаруха на Балкани.

Розкопками було встановлено, що насип валу, розташованого біля Дністровського лиману, перекивав окремі поховання з могильника III–IV ст.¹⁶ При дослідженні верхнього Траянового валу під краєм його насипу було виявлено фрагмент амфори київського типу. Це свідчить про те, що його було насипано не пізніше X – початку XI ст.¹⁷

Особливо цікаві результати здобуто під час розкопок 1986–1988 рр. нижнього валу в долині р. Карасулак, біля с. Червоноармійське Болградського району Одеської області. На дослідженій ділянці вал біля основи мав ширину 10 м, а його первісна висота сягала 3 м. Насип споруджувався з ґрунту, який було отримано при прокопуванні рову з напільного, північного боку. Між ровом і валом було влаштовано берму. Там нижню частину валу укріпили деревом, який було викладено у 2–3 ряди в ширину й 7–8 шарів у висоту. Південною стороною насип перекивав 5 чотирикутних житлових напівземлянок. Учасники розкопок Г. Ф. Чеботаренко та Л. В. Суботін вважають, що ці домівки належали будівникам валу. На завершальному етапі його спорудження, твердять дослідники, ці споруди було знищено, про що свідчать сліди пожежі у вигляді залишків горілого очерету, який суцільним шаром вкривав долівки і поруч з ними давню поверхню. Котловани напівземлянок заповнював ґрунт, який лежав у такій же послідовності, як на вище розташованому насипу. Окрім того, вздовж стінок котлованів напівземлянок не було прошарків, які мали б утворитися за умов поступового занесення ґрунтом цих заглиблень¹⁸. В інших дослідників викликає застереження той факт, що ці споруди було збудовано, а потім знищено людьми, які працювали на спорудженні валу¹⁹. Для цього є підстави. Найімовірніше те, що спалені будівлі належали мешканцям поселення, оселі яких потрапили під ділянку майбутнього валу. На користь цього промовляє й той факт, що поруч з житлами, як на постійних селищах, були господарчі ями та літні вогнища за межами споруд. Однак різниця в пропонуваніх інтерпретаціях у призначенні цих будівель суттєво не впливає на висновок про те, що вал було споруджено відразу ж після знищення домівок. Тобто практично вони були одночасовими, а тому за хронологією

напівземлянок можна визначити час спорудження ділянки нижнього валу біля с. Червоноармійське.

На жаль, окрім кераміки, чітко датованих речей при розчистці споруд не знайдено. Проте й керамічний матеріал може бути досить надійним чинником у хронологічній ідентифікації цих пам'яток, хоча в даному питанні немає єдності думки серед дослідників. Учасники розкопок Г. Ф. Чеботаренко і Л. В. Суботін схильні відносити досліджені об'єкти до культури слов'ян, що мешкали за доболгарської доби на Балканах²⁰. Натомість А. Т. Сміленко вбачає у них південно-західний прояв слов'ян культури Луки – Райковецької. На користь цього вона наводить те, що знайдений там ліплений від руки посуд за формами й орнаментациєю відноситься до ранньої фази цієї культури, яка датується кінцем VII – початком VIII ст.²¹ Дійсно, окремі ліпні горщики із стрункими пропорціями, з округлою основою та добре відігнутими назовні вінцями, прикрашеними пальцьовими заціпами по краю, нагадують посудини культури ранньої Луки – Райковецької з території Волині²². Але вони відомі й на ранньосередньовічних слов'янських пам'ятках Нижнього Подунав'я та Балкан. Окрім того, в напівземлянках з Червоноармійського є речі, які імітують гончарні ранньовізантійські вироби із заглибленим орнаментом на основі. Є там і ранньовізантійські гончарні посудини²³.

Звідси випливає, що мають рацію учасники розкопок, пов'язуючи виявлені у напівземлянках з Червоноармійського керамічні комплекси з придунайськими регіонами. Однак немає достатніх підстав вважати їх типовими лише для VI – середини VII ст.²⁴ Не є переконливим аргументом на користь цього й відсутність серед кераміки з Червоноармійського гончарного салтівського посуду, який, на їх думку, неминуче мав би потрапити до розкопаних жител, якби вони існували після приходу орд Аспаруха на Балкани²⁵. У Нижньому Подунав'ї є чимало археологічних пам'яток кінця VII–VIII ст., в яких такий посуд відсутній. Це добре простежується за матеріалами слов'янських поселень та могильників, які датуються до початку VIII ст., на яких даний посуд відсутній, але добре представлений на майже одночасних пам'ятках, пов'язаних з болгарами²⁶. Ж. Вьжарова, вивчаючи слов'янські старожитності придунайської Болгарії, вказувала, що для VI – початку VII ст. там були характерними кремації з ліпним посудом празького типу. У наступний же час, аж до початку VIII ст., в могилах трапляються глиняні ліпні, сформовані на ручному або ножному крузі горщики з грубо обробленою поверхнею і високоякісні посудини²⁷. Схожий, проте більш різноманітний набір посуду притаманний й культурі Іпотешт – Кіндешт, що поширена на лівобережжі Дунаю у румунській Мунтенії, де вона датується VII–VIII ст.²⁸

Виходячи з цього, час функціонування жител та будівництво валу в районі Червоноармійського можна визначити кінцем VII – початком VIII ст. Тоб-

то час коли насипалася там ділянка нижнього Траянового валу близький до часу появи болгар Аспаруха на Балканах і утворення Першого Болгарського царства. Не виключено, що будівничі з району Червоноармійського були спеціально переселені болгарами з Балкан для здійснення робіт по спорудженню земляних фортифікацій у Буджаку. Про переселення підкорених слов'ян болгарами для захисту прикордонних областей йдеться в Никифора, який повідомляє, що, потрапивши на Балкани, підлеглі Аспаруха "підкоряють славінські племена, які проживають поблизу, й одним з них доручають охороняти (області), що прилягають до авар, іншим – наглядати за сусідніми з ромеями (землями)" ²⁹.

Оскільки трудомісткі роботи по спорудженню валів, які тягнуться інколи на кілька сотень кілометрів, не могли бути виконаними за короткий час, то можна думати, що їх будівництвом та поновленням опікувалася центральна влада протягом усього часу, поки Північно-Західне Причорномор'я було складовою частиною Дунайської Болгарії. Найімовірніше, що, споруджуючи довгі земляні вали, ранньосередньовічні будівельники використовували і раніше збудовані за римських часів ділянки таких фортифікацій.

Встановлено, що у Буджацькому степу в другій половині I тис. н.е. мешкали різноплемінні угруповання, які довгий час залишалися відомими переважно за матеріалами археологічних розкопок. Через таку неповноцінність джерел їх культурна атрибуція була неоднозначною. Ці старожитності зараховувалися до салтівсько-маяцької, балкано-дунайської культур або до культури Першого Болгарського царства чи слов'ян.

Лише внаслідок польових робіт 1980–1984 рр. експедицією, очолюваною А. Т. Сміленко, було простежено їх неоднорідність. Впродовж цих років обстежено 73 середньовічні пам'ятки, а у сс.Суворове, Шабо, Богате й Нагірне проведено стаціонарні розкопки. Внаслідок цих робіт усі означені пам'ятки було поділено на ті, що відносяться до IX – початку X ст. та X – середини XI ст. ³⁰ Дослідники відзначають, що внаслідок постійного притоку нових контингентів населення археологічні пам'ятки в означеному регіоні набули змішаного характеру. Серед них певною однорідністю відзначається археологічний комплекс, близький до салтівського із с. Богате, де розкопано юртоподібну будівлю, гончарську і ковальську майстерні. Ліпленої від руки кераміки там не було, а серед гончарної є горщики округлобоких форм з валикоподібними вінцями, горщики з ручками, глеки, миски, казани з внутрішніми вушками тощо. Переважає сіроглиняний посуд з лощеним орнаментом на поверхні ³¹. Появу поселень типу Богате у Дністровсько-Дунайському межиріччі дослідники пов'язують з відселенням на початку IX ст. з Хозарії кабарів, які після невдалого повстання проти центральної влади змушені були втікати на захід. Одна

з таких груп, на думку А. Т. Сміленко, осіла на північ від Кілійського гирла Дунаю³².

Різноетнічні компоненти простежено при розкопках поселень Х ст. Етулія, Кирничне, Суворове, Нагірне. Там виявлено чотирикутні напівземлянки з глинобитними або кам'яними печами. Каркасні стіни деяких домівок споруджено на кам'яних підмурках. У деяких з цих селищ були юртоподібні житла, а в Кирничному й Суворовому розчищено довгі вузькі траншеї та канави, що тяглися в різних напрямках³³. У поселенні Болград, де розкопано 5 чотирикутних напівземлянок з печами-кам'янками, більшість керамічних виробів відносяться до слов'янського типу. Менше (15%) було гончарного салтівського посуду. Такі ж археологічні матеріали здобуто в поселенні Нагірне, де досліджено дві чотирикутні напівземлянки з пічками – кам'янками³⁴. Натомість на поселенні Суворове розчищено 5 наземних споруд і лише 1 напівземлянку з кам'яною пічкою. Салтівської кераміки там налічувалося до 40%. За матеріальними ознаками, ці поселення схожі на пам'ятки балкано-дунайської культури, які залишені різноетнічним населенням з південнослов'янським компонентом. Матеріальні ознаки цих пам'яток з території степової частини Подністров'я мають відповідності в Нижньому Подунав'ї й на Балканах³⁵. Дослідники вважають, що балкано-дунайська культура на лівобережжі Дністра з'явилася внаслідок переселень туди населення з придунайських регіонів³⁶.

Не була місцевою і людність, що мешкала у поселенні Шабо, розташованому в Дністровському лимані. Там впродовж 1980–1985рр. досліджено 7 жител, поруч з якими розташовувалися господарчі ями та вогнища за межами споруд. Житлами слугували чотирикутні напівземлянки (5шт.) квадратної в плані форми площею близько 10 кв.м. Стіни в них були дерев'яними, стовпової конструкції. Їх обмащували глиною. Опалювалися домівки глиняними печами й вогнищами. Каркасні печі, підковоподібні у плані споруджувалися на материкових останцях, відкриті вогнища було викладено камінням. Таким житлам і опалювальним пристроям учасники розкопок знаходять аналогії в пам'ятках типу Луки – Райковецької³⁷. Однак аналогічні будівлі відомі й на Балканах та у поселеннях і городищах салтівської культури³⁸. Прямим свідченням присутності в поселенні з Шабо степової людності служить юртоподібна домівка, яка розташовувалася між двома чотирикутними напівземлянками й разом з ними входила до єдиного домогосподарства, та овальна у плані споруда розмірами 2,0 × 2,65 м із заглибленою на 0,45 м основою, в якій було викопано господарчу яму. У Шабо розчищено і наземну споруду, частково зруйновану урвищем, з глинобитним вогнищем розмірами 0,25 × 0,35м. Схожі наземні житла теж були типовими для салтівського домобудівництва³⁹.

Найчисленнішу категорію знахідок у поселенні Шабо становлять керамічні вироби. Це ліплені від руки й гончарні кухонні горщики. Ліпленої від

руки кераміки налічується 38%. Це грубої роботи товстостінні горщики сірого кольору, в глиняному тісті яких трапляється крупний пісок, шамот, жорства, рослинні домішки. Округлобокий корпус розширений посередині, вінця відігнуті назовні, іноді їх прикрашено пальцьовими заціпами по краю. Дуже рідко на корпусі бувають урізні борозни та багаторядні хвилі⁴⁰. Гончарні кухонні горщики становлять 57% від загальної кількості кераміки. Їх виготовлено недбало. Корпус майже кулястий, іноді ангобований, сірого, жовтого чи чорного кольору. Його поверхня прикрашалася густо нанесеними врізними боріздками чи хвилями. На дні видно сліди підставки. Трапляються і клейма. Переважають прості відігнуті вінця, хоча деякі з них мають фігурні чи манжетоподібні обриси. Столовий сіроглиняний посуд салтівського типу нечисленний (4%). Його ретельно виготовлено з добре відмуленої глини. Трапляються фрагменти горщиків та глеків. Їх поверхню прикрашають вертикальні виглясовані лінії й сіточки⁴¹. Аналогії ліпленням і гончарним кухонним горщикам учасники розкопок наводять серед посуду культури Луки – Райковецької з території Молдови, Потясминня та Закарпаття⁴². Однак такі кухонні виробы були дуже типовими й для салтівсько-маяцької культури⁴³.

У зв'язку з цим зауважимо, що схожі набори кухонної гончарної кераміки в салтівського населення вже існують у середині VIII ст. До того ж століття відноситься поява його і на Балканах. Низький відсоток високоякісного столового посуду теж може слугувати аргументом на користь того, що поселення Шабо існувало вже в VIII ст. Разом з тим там є й пізніші типово слов'янські гончарні горщики курганного типу⁴⁴.

На наш погляд, у Шабо мешкало змішане слов'яно-тюркське осіле населення, яке займалося землеробством та приселищним скотарством. Воно вирощувало пшеницю, просо, ячмінь, розводило свиней, коней і дрібну рогату худобу. Серед остеологічного матеріалу з Шабо були навіть кістки віслюка⁴⁵.

З огляду на матеріали розглянутих вище археологічних пам'яток другої половини I тис. н. е. можна дійти висновку, що південно-західна частина північно-причорноморських степів, які до X ст. входили до складу Першого Болгарського царства, постійно поновлювалася вихідцями з Балкан та інших територій. Не виключено, що такі переселення підтримувала і ініціювала влада Болгарії, яка була зацікавлена в освоєні цих територій осілим землеробським населенням, котре не лише могло постачати сільськогосподарську продукцію до метрополії, а й приймало на себе перші удари кочовиків, що рухалися причорноморськими степами зі Сходу. Таке припущення знаходить підтвердження у візантійській хроніці, де йдеться про те, що в 813 р. коли болгари захопили фортецю Адріанополь, то захоплених у полон 10 000 його мешканців було переселено на лівобережжя нижнього Дунаю, де вони несли сторожову прикордонну службу⁴⁶.

ЛІТЕРАТУРА

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1991. – С.160

² Рашев Р. К ранней истории праболгар на Нижнем Дунае // Новое в средневековой археологии Евразии. – Самара, 1993. – С.188

³ Там же.

⁴ Рашев Р. Валовите в Добруджа /към въпроса за хронологията и предназначението им// Археология. – София, 1979. – Кн. I. – С.18.

⁵ Рашев Р. Землените укрепителни системи на Първото българско царство. Плиска-Преслав. Прабългарската култура: Материали от българо-советската среща. – 1981. – София, 1981. – С.100–101

⁶ Comsa E. Cercetari si observatii in legatura cu valurile din Dobogea // Studii si cercetari de istorie veche. – 1951. – Т. 2. – Fig. 4

⁷ Gajewska H. Z problematyki badan nad walomi kultury materialnej. – Warszawa, 1967. – S. 781.

⁸ Рашев Р. Валовите в Добруджа... – С. 16.

⁹ История на България. Първа Българска държава. – София, 1981. – Т. 2. – С. 84.

¹⁰ Коледаров П. Политическая география на средневековната Българска държава. Първа част. От 681 до 1018г. – София, 1979. – С. 5–26.

¹¹ Литаврин Г. Г. Рождение государства Болгария и его борьба с Византийской империей. Краткая история Болгарии. – М., 1987. – С. 45.

¹² Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М., 1991. – С. 51.

¹³ Смиленко А. Т., Козловский А. А. Средневековые поселения в приморской части Днестро-Дунайского междуречья // Днестро-Дунайское междуречье в I – начале II тыс. н. э. – К., 1987. – С. 81.

¹⁴ Константин Багрянородный. – С. 51.

¹⁵ Кучера М. П. Довгі вали // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – Київ–Львів, 1997. – С. 225.

¹⁶ Гудкова А. В., Фокеев М. Н. Поселение и могильник римского времени Молога II // Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. – К., 1982. – С. 55–133.

¹⁷ Чеботаренко Г. Ф., Субботин Л. В. Исследование Траяновых валов в Днестро-Дунайском междуречье // Древности Юго-Запада СССР. – Кишинев, 1991. – С. 127.

¹⁸ Там же. – С. 127–131.

¹⁹ Кучера М. П. Вказ. праця. – С. 227.

²⁰ Чеботаренко Г. Ф., Субботин Л. В. Указ. соч. – С.142.

²¹ Смиленко А. Т. Про пограниччя Болгарії і Русі в ранне середньовіччя // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – Київ–Львів, 1997. – С. 192.

²² Чеботаренко Г. Ф., Субботин Л. В. Указ. соч. – С.138. – Рис. 8, 1-3.

²³ Там же. – С. 14.

²⁴ Там же. – С. 141–142.

²⁵ Там же. – С. 142.

²⁶ Въжарова Ж. Славяни и прабългари / по данни на некрополите от VI–XIв. на територията на България /. – София, 1976. – С. 9–172.

²⁷ Там же. – С. 417

²⁸ Teodorescu N. Despre cultura Ipotești – Cîndești în lumina cercetarilor arheologice din nord – estul Munteniei (reg. Ploiești) // Studii si cercetari de istorie veche. – 1964. – Т. 15. – № 4.

²⁹ Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения. – М., 1980. – С. 162.

³⁰ Смиленко А. Т. Козловский А. А. Поселения у с. Шабо и Богатое Одесской области // Днестро-Дунайское междуречье в I – начале II тыс. н. э. – К., 1987. – С. 72.

³¹ Там же. – С. 114. – Рис. 12, 1–8; С. 116. – Рис. 1–8; С. 117. – Рис. 15, 1–10.

³² Там же. – С. 75.

³³ Там же. – С. 75–76.

³⁴ Смиленко А. Т. Козловский А. А. Средневековые поселения... – С. 72.

³⁵ Там же. – С. 76.

³⁶ Чеботаренко Г. Ф. К вопросу об этнической принадлежности балкано-дунайской культуры в южной части Прутско-Днестровского междуречья // Днестро-Дунайское междуречье в I – начале II тыс. н. э. – К., 1987. – С.99–100.

³⁷ Смиленко А. Т., Козловский А. А. Поселения... – С. 101.

³⁸ Плетнева С.А. От кочевий к городам. – М., 1967. – С. 58–61.

³⁹ Там же. – С.52–65.

⁴⁰ Смиленко А. Т., Козловский А. А. Указ. соч. – С. 107. – Рис. 7,1.

⁴¹ Там же. – С. 108.

⁴² Там же. – С. 108

⁴³ Плетнева С. А. Указ. соч. – С. 105. – Рис. 25, 8–11; Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье /Дмитриевский археологический комплекс/ . – М., 1989. – С. 62. – Рис. 28, 1–4; Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. – Х., 1985. – С. 115. – Рис.6, 1–16.

⁴⁴ Смиленко А. Т., Козловский А. А. Указ.соч. – С. 106. – Рис. 6, 5, 6.

⁴⁵ Там же. – С. 109.

⁴⁶ Краткая история Болгарии. – М., 1987. – С. 58.